

УДК 342.1:323.2

В. Б. Ковальчук, доктор юридичних наук,
завідувач кафедри теорії та історії держави
і права Національного університету
“Острозька академія”

ГРОМАДЯНСЬКА ПРАВОСВІДОМІСТЬ ЯК ФАКТОР УТВЕРДЖЕННЯ ЛЕГІТИМНОСТІ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ

Аналізується вплив правосвідомості на дії та акти органів державної влади. На думку автора, правосвідомість може виступати засобом активного, дієвого та конструктивного регулювання владно-політичних відносин. Вона безпосередньо впливає на характер дій та актів органів державної влади й тим самим визначає їх легітимний характер. Автор одним із перших запроваджує у правовий лексикон поняття “громадянська правосвідомість”, вкладаючи в нього такий зміст – це вид правосвідомості, який являє собою сукупність правових поглядів і почуттів, що безпосередньо стосується діяльності публічної влади, її оцінки згідно з принципом правомірності та справедливості.

Ключові слова: громадянське суспільство; легітимність державної влади; громадянська правосвідомість; правова ідеологія; правова психологія; демократична легітимація.

Анализируется влияние правосознания на действия и акты органов государственной власти. По мнению автора, правосознание может выступать средством активного, действительного и конструктивного регулирования властно-политических отношений. Оно непосредственно влияет на характер действий и актов органов государственной власти и тем самым определяет их легитимный характер. Автор одним из первых вводит в правовой лексикон понятие “гражданское правосознание”, вкладывая в него следующий смысл – это вид правосознания, который представляет собой совокупность правовых взглядов и чувств, что непосредственно касается деятельности публичной власти, ее оценки согласно принципу правомерности и справедливости.

Ключевые слова: гражданское общество; легитимность государственной власти; гражданское правосознание; правовая идеология; правовая психология; демократическая легитимация.

The impact of legal consciousness on the state authority actions and acts is analysed in the article. According to the author's opinion legal consciousness can appear as means of active, efficient and constructive regulations of authoritative and political relations. It has a direct impact on the character of the state authority actions and acts as well as it determines their legitimacy. In the article the author is one of the first to introduce a concept of civil legal consciousness in the legal lexicon and also includes the following meaning: civil legal consciousness is a type of legal consciousness that is a set of legal views and senses, and which directly corresponds to the activities of public authorities and their legal and fair assessment.

Key words: civil society; state authority legitimacy; civil legal consciousness; legal ideology; legal psychology; democratic legitimation.

© В. Б. Ковальчук, 2014

Постановка проблеми. Цілісну, універсальну теорію, яка об'єднує проблематику особи, суспільства, права, держави, політики, влади, божественного начала та правосвідомості створив відомий російський правознавець І. Ільїн. Науковець визначає правосвідомість як “природне почуття права і правоти чи як особливу духовну налаштованість інстинкту по відношенню до себе і до інших людей. Правосвідомість – особливого роду інстинктивне право почуття, в якому людина утверджує свою власну духовність і визнає духовність інших людей” [1, 232]. На думку І. Ільїна, правосвідомість є “інстинктивною волею до духу, до справедливості і до всякого добра”, джерело правосвідомості необхідно шукати в релігійних почуттях і совісті. Визначаючи правосвідомість через категорію “духу”, вчений виділяє дві головні складові правосвідомості – визнання права й визнання духу, без яких правосвідомість не може вважатися повноцінною.

Важливим у контексті нашого дослідження є те, що І. Ільїн одним із перших правильно підмітив роль правосвідомості в суспільно-політичному житті держави. Як зазначає мислитель, авторитет законів та розпоряджень державної влади серед народу залежить, перш за все, від духовної вірності та справедливого характеру законів. “Саме ця духовна вірність створеного права завжди є найкращою запорукою того, що авторитет права і влади дійсно визнаватиметься правосвідомістю народу і їх політична міць поєднається з життєвою продуктивністю” [1, 287].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поняття правосвідомості детально досліджено в правовій теорії. До нього неодноразово зверталися вчені-юристи ще в кінці XIX – на початку XX ст., у їх працях ця категорія найчастіше мала прикладне, емпіричне, соціально чи психологічно опосередковане значення. Багато вчених (Б. Кістяківський, М. Ковалевський, М. Коркунов, М. Палієнко, Б. Чичерін) розуміли під правосвідомістю усвідомлену мотивацію учасників правовідносин своєї правомірної поведінки. Натомість інші дослідники цього питання заперечували розумний, раціональний характер правосвідомості, вбачаючи його сутність лише в почуттях та інтуїції. Так, Р. Ієрінг писав: “Правосвідомість, правове переконання – це абстракції науки, які народу невідомі: сила права, так само як і сила любові, ґрунтується на почутті, розум і розуміння не можуть замінити браку почуттів” [2, 50].

Першу спробу розробки теорії правосвідомості здійснив П. Новгородцев в одній з головних своїх праць “Вступ до філософії права. Криза сучасної правосвідомості”. Автор дійшов висновку про кризу правосвідомості як наслідок кризи індивідуалізму і західно-європейської теорії правової держави, що сформувалися у XVIII–XIX ст. І хоч П. Новгородцев не дає концептуального визначення правосвідомості, в його працях міститься розуміння цієї категорії як філософсько-правової реальності.

У сучасній правовій теорії під правосвідомістю зазвичай розуміють систему поглядів, теорій, ідей, уявлень, оцінок, настроїв, почуттів і настанов, що виражають ставлення особи, соціальної групи, суспільства до чинного, минулого і бажаного права, до діяльності, пов'язаної з правом, до правових явищ та поведінки людей у сфері права [3, 90]. На думку дослідників цього питання, правосвідомість характеризують суттєві ознаки: по-перше, правосвідомість є формою суспільної свідомості; по-друге, вона перебуває у взаємозв'язку з іншими формами суспільної свідомості (політичною, етичною, філософською, релігійною та ін.); по-третє, правосвідомість є ставленням людини до правових явищ, вираженням індивідуальних та суспільних оцінок справедливості чи несправедливості законів, діяльності судових та правоохоронних органів тощо; по-четверте, вона є підставою для розвитку права та праворозуміння; по-п'яте, правосвідомість бере участь у визначенні тих відносин громадського життя, що мають потребу в правовій регламентації. Водночас дослідженню категорії “громадянська правосвідомість” як сукупності правових поглядів і почуттів, що безпосередньо стосуються діяльності публічної влади, її оцінки згідно з принципом правомірності та справедливості, не приділено належної уваги.

Мета статті – аналіз суті та особливостей громадянської правосвідомості як окремої категорії, що об'єднує в собі елементи правової та політичної свідомості.

Виклад основного матеріалу. Право, як і правосвідомість, тісно пов'язане з політикою. Правові погляди й норми включають уявлення людей про юридичні закони, права та обов'язки громадян, які визначають політичні відносини в суспільстві. Політико-правові установки, орієнтації й норми закріплюються в керівних державних документах, у конституціях та інших законах. Без сумніву, право – це один із численних засобів вираження політичних рішень, закріплення усталених політичних відносин та політичної системи суспільства і, врешті-решт, засобом діяльності органів державної влади.

Однак у правосвідомості відображається не вся сукупність політичних, суспільних відносин. Крім політичних, право регулює величезний масив суспільних відносин, зовсім не пов'язаних з політичними (сімейні, трудові, зобов'язальні тощо). Тому не слід ототожнювати правову та політичну свідомість, оскільки таке ототожнення може призвести до серйозних помилок, ігнорування відносної самостійності та стабільності права, втрати ним своєї соціальної цінності. А це, у свою чергу, загрожує нехтуванням принципу законності заради політичної доцільності.

Правову та політичну свідомості необхідно розглядати як відносно самостійні форми суспільної свідомості, однак взаємопов'язані, взаємозалежні, взаємопроникаючі. Так само, як правосвідомість формується під впливом політики, яку проводить державна влада, так і політика держави значною мірою визначається рівнем правової свідомості громадян. У цьому контексті важливо зазначити, що правосвідомість може виступати засобом активного, дійового та конструктивного регулювання владно-політичних відносин. Вона безпосередньо впливає на характер дій та актів органів державної влади, відтак визначає легітимність публічної влади загалом.

Отже, правосвідомість безпосередньо стосується політики державної влади, вона проявляється через розуміння цієї політики та ставлення до неї з позиції принципу правомірності та справедливості. Така правосвідомість нерозривно пов'язана з процесом демократичної легітимації публічної влади, позаяк передбачає визнання чи невизнання її справедливого характеру й може проявлятися в активний спосіб. Вона притаманна всім членам громадянського суспільства, які не залишаються осторонь політичних процесів, що відбуваються в державі. Така правосвідомість як впливає на політичний процес, так і піддається його впливу. Тому можна говорити про особливий різновид правосвідомості – громадянську правосвідомість. Використовуючи в подальшому поняття “громадянська правосвідомість”, ми вклаватимемо в нього такий зміст: це вид правосвідомості, який являє собою сукупність правових поглядів і почуттів, що безпосередньо стосуються діяльності публічної влади, її оцінки згідно з принципом правомірності та справедливості.

Можна виділити певні ознаки громадянської правосвідомості: по-перше, як ми зазначали, це один із видів правосвідомості, який безпосередньо стосується діяльності публічної влади; по-друге, вона є виразом суспільної оцінки щодо справедливого чи несправедливого характеру державної влади загалом, прийнятих нею законів, правомірності дій органів влади (включаючи судову владу); по-третє, громадянська правосвідомість охоплює нові правові вимоги до законодавчих органів про прийняття чи зміну законів і до поведінки людини, що має регулюватися цими законами; по-четверте, вона пов'язана з активною громадянською позицією й може виражатися в різноманітних проявах у межах існуючого права та законодавства (від участі громадян у виборах та референдумах до акцій протесту).

Невід'ємною складовою громадянської правосвідомості, яка безпосередньо впливає на її формування, є правова ідеологія. Одразу слід зазначити, що під час розгляду ідеологічної складової громадянської правосвідомості йдеться не про певну політичну ідеологію, а про

дещо інше, а саме про систематизовану сукупність правових ідей, принципів, цінностей, теорій, концепцій, які формуються в суспільстві (самостійно чи завдяки цілеспрямованій державній діяльності), відображають існуючий стан правовідносин, визначають основи суспільного сприйняття правопорядку, встановлюють основні цілі розвитку правової системи й системи законодавства держави. За своїм змістом правова ідеологія може включати в себе різноманітні ідеї, теорії, концепції, цілі, принципи. Однак процес її появи – це органічна стадія розвитку суспільної свідомості, яка надає людині цілісного та ціннісно-орієнтованого розуміння права і правових процесів. При цьому правова ідеологія, як правило, відповідає усталеним правовим відносинам та соціально-правовим зв'язкам, отже, вона легітимізує й обґрунтовує існуючі суспільні правовідносини, включаючи й відносини щодо організації та реалізації державної влади.

Далеко не будь-яка правова ідеологія здатна створити сприятливі умови для розвитку і функціонування громадянського суспільства. Від вибору правової ідеології залежить те, яка саме модель взаємодії громадянського суспільства та держави реалізується в кожному конкретному випадку. Чи це буде модель “раціонального способу співіснування людей і держави, що ґрунтується на розумі, свободі, праві і демократії” [4, 79], чи модель єдності демократичної держави і громадянського суспільства, за якої жодна з частин ніколи не поглинає іншу [5, 63–64], чи це модель абсолютного протистояння держави і громадянського суспільства, в якій нормою є правова дикість, деградація права й закону до звичайних засобів насильства над громадянином [6, 158].

Правова ідеологія, яка базується на раціональному способі співіснування громадянського суспільства та держави, за своїм змістом є гуманістичною чи “людиноцентричною”, в її основі лежить ідея про те, що держава існує для людини, а не навпаки. Вона знаходить свій вираз в основних принципах сучасної конституційної держави, яка є своєрідним втіленням кращих традицій правової та демократичної держави.

Іншою складовою громадянської правосвідомості, яка безпосередньо впливає на процес взаємодії між суспільством та державою, є правова психологія. У контексті нашого дослідження під правовою психологією розуміється сукупність почуттів та емоцій, що виражають ставлення індивіда, групи, суспільства до права, правопорядку, нормативних актів та дій органів державної влади. Це більш спонтанне, сформоване на почуттях ставлення до права і держави. Правова психологія – це своєрідне інтуїтивне відчуття справедливості, в основі якого лежить духовний світ людини. Вона часто формується під впливом конкретних правових ситуацій, тому часто має стихійний, безсистемний характер. Провідним елементом правової психології є емоції, а не понятійні форми відображення правової дійсності. Так, події “помаранчевої революції” значною мірою були спричинені масовими порушеннями виборчого законодавства, фальсифікацією результатів виборів президента, які здійснювалися публічною владою на користь провладного кандидата. Такі дії з боку влади породили в суспільстві почуття несправедливості, нехтування права, особистої образи і, як наслідок, знайшли свій прояв через масові акції протесту громадян.

Право – невід’ємний елемент громадянського суспільства, а довіра та визнання виступають необхідними аспектами, сторонами права та правопорядку. Довіра і визнання становлять психологічну основу взаємної комунікації, вони необхідні як у процесі взаємодії між особистісних стосунків членів громадянського суспільства, так і між кожною окремою особою та державною владою. При цьому довіра та визнання – не лише психологічні “доповнення” права, але й іманентно притаманні йому аспекти, які також включають згоду з приводу соціальної (і функціональної) значущості певного варіанта поведінки, його прийняття як на рівні установок, так і поведінки [7, 454].

Правова психологія членів громадянського суспільства безпосередньо впливає на характер діяльності органів державної влади, саме їх суб'єктивне ставлення до чинної влади визначає рівень її легітимності. На такі психологічні аспекти правовідносин між особою, суспільством та державною владою вказував ще на початку ХХ ст. відомий російський юрист М. Коркунов: “Авторитет наказів влади базується завжди, зрештою, на визнанні їх обов'язковості з боку суспільства. Кожен окремих громадянин змушений підкорятися наказам органів влади не лише тому, що той, хто наділений владою, цього вимагає, але й тому, що все суспільство визнає ці накази обов'язковими” [8, 286]. На думку вченого, державна влада не є безумовною і абсолютною, тому, усвідомивши необхідність їй підкорятися, людина одночасно усвідомлює, що органи державної влади зобов'язані в процесі здійснення своїх функцій дотримуватися юридичних норм, які розмежовують інтереси влади та інтереси особи й суспільства.

Ідеї М. Коркунова розвинув відомий український дослідник проблем держави та права М. Палієнко, котрий зазначав, що обов'язковість виконання правових норм, які формально встановлюють носії влади, зумовлюється не лише почуттям страху й усвідомленням залежності від необмеженої примусової сили, що перебуває в руках того, хто володарює, але й усвідомленням з боку підвладних “моральної авторитетності, користі, раціональної необхідності підкорення таким нормам для всіх членів держави” [9, 337]. Більше того, якщо державна влада не знаходить у своїх громадян довіри й визнання, то таке державне управління буде дуже швидкоплинним, і навпаки, визнання з боку підвладних є гарантією сили держави.

Громадянська правосвідомість нерозривно пов'язана з багатством духовного світу людини, зокрема її вірою, про що так переконливо писав І. Ільїн. Хоча його ідеал правосвідомого громадянина здається занадто далеким від сучасних стандартів, однак відстань від нього і є свідченням того, наскільки суспільство заслуговує називатися громадянським. На наше глибоке переконання, сучасне громадянське суспільство неможливо без людини, якій притаманні певні риси характеру. Громадянин з високим рівнем правосвідомості – це, перш за все, людина з почуттям власної гідності, що є необхідним проявом духовного життя людини, ознакою духовного самоствердження, без якого неможливе ні відстоювання своїх прав та свобод, ні економічне та політичне самоуправління, ні національне (культурне) самовираження. Невипадково І. Ільїн зазначав: “Громадянин, позбавлений цього відчуття, – політично недієздатний; народ не просякнутий ним, – приречений на тяжке історичне приниження” [1, 204]. Народ, який не наділений почуттям власної гідності, породжує владу, яка не поважає ні себе, ні цей народ, а зрештою й державу.

Людині як суб'єкту і творцю права необхідно поважати себе, це є запорукою того, що її поважатимуть інші суб'єкти правовідносин, у тому числі держава. Людина з таким почуттям чітко розуміє своє місце в суспільстві й розглядає себе в ньому як самодостатню цінність, поважаючи при цьому цінність інших людей. Саме почуття власної гідності є рушійною силою як окремої людини, так і суспільства загалом у боротьбі за свої права.

Наступною рисою правосвідомого громадянина є здатність до вольового самоуправління і його прояву: принциповість, стійкість життєвої позиції, дисципліна та відчуття обов'язку. Лише духовно зріла людина здатна до політичної свободи через самоуправління. Політична свобода за своєю природою є духовною свободою. Зміст її полягає в тому, що в житті людини й суспільства на рівні свідомості знімається антагонізм між володарями і підвладними, але не тому, що зникає необхідність управління, а тому, що воно набуває змісту самоуправління.

Для людини з таким рівнем правосвідомості важливо мати самостійне переконання щодо питань політики: вона повинна розуміти природу політичного владарювання, усвідомлювати індивідуальну й соціальну цінність і призначення державної влади та права, мати

свідому й зрілу волю, спрямовану на державотворчу та правотворчу діяльність. Без такого рівня правосвідомості неможливий правопорядок у суспільстві та державі, вона притаманна людям дисциплінованим і відповідальним. Це правосвідомість вільнолюбних і водночас законослухняних громадян, які, перефразовуючи Цицерона, воліють бути рабами закону, щоб стати вільними.

Урешті-решт, громадянське суспільство неможливо уявити без такої складової правосвідомості, як взаємодовіра – людини до людини, людини до держави, держави до людини. Людина як жива істота не може існувати, не вступаючи у відносини (духовні, економічні, політичні) з іншими людьми, у цьому контексті вона є істотою суспільною. Крім цього, вона є істотою правовою, виступаючи одночасно і суб'єктом, творцем права. Правові норми є, в першу чергу, правилами, які встановлені й визнані справедливими всіма учасниками суспільних відносин (чи принаймні їх активною більшістю). Можна сказати, що в основі правовідносин лежить взаємодовіра та визнання, в тому числі духовних цінностей кожної окремої людини.

Через взаємодовіру й визнання невідчужувані, невід'ємні права людини, якими вона гіпотетично володіє як розумна істота, набувають реального втілення. Лише за умови визнання права іншого на життя, релігійну свободу, власність і відмову від свободи зазіхати на ці права ми можемо сподіватися на рівноцінну відмову від такої свободи з боку іншого. Тому правопорядок необхідно розглядати як своєрідну систему взаємного визнання прав та відмову від абсолютної свободи учасників правовідносин.

Людина з високим рівнем правосвідомості поважає не лише себе та інших членів спільноти, але й державну владу, оскільки є одночасно і членом громадянського суспільства, і громадянином держави. Така людина не дистанціюється від публічної влади й не протиставляє себе їй. Гармонійне поєднання громадянського суспільства та державної влади можливе лише за умови відповідного рівня правосвідомості громадянина, який усвідомлює себе не лише джерелом цієї влади, але й активним учасником її здійснення. Крім цього, правосвідомий громадянин розуміє, що державна влада – це творче джерело позитивного права, а громадянин, який не поважає джерело свого права, перестав поважати й саме право, він втрачає волю до правопорядку й тяжіє до правопорушення [1, 236]. Така повага до публічної влади й позитивного права є запорукою ефективності та стабільності існуючого політичного режиму, і навпаки, її відсутність є початком його кризи.

Однак повагу до публічної влади з боку громадянина не слід розглядати як односторонній процес, вона можлива лише за умови рівноцінної поваги держави до людини. Рівень правосвідомості громадян змушує публічну владу з повагою ставитися до них навіть у ситуації, коли авторитет влади на перший погляд незаперечний. Повсякденна робота органів державної влади передбачає, що громадяни здатні й згодні добровільно дотримуватися приписів права та закону. Влада, позбавлена цієї впевненості, яка ставиться до своїх підвладних без належної поваги, або змінить своє ставлення до громадян і тим самим поверне до себе довіру, або ж вона перестане існувати.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Під громадянською правосвідомістю слід розглядати різновид правосвідомості, що є сукупністю правових поглядів і почуттів, що безпосередньо стосується діяльності публічної влади, її оцінки згідно з принципом правомірності та справедливості. Українське суспільство лише на шляху становлення сучасної демократичної, правової держави, яку неможливо уявити без правосвідомих громадян, основного джерела легітимності державної влади. Громадянська правосвідомість нерозривно пов'язана з функціонуванням державної влади: з одного боку, вона формується під впливом правової ідеології, розробленої державою, з іншого – громадянська правосвідомість безпосередньо впливає на формування правової ідеології, а також на легітимний характер дій та актів органів державної влади.

Література

1. Ильин И. А. О сущности правосознания / И. А. Ильин // Теория государства и права / под ред. В. А. Томсинова. – М. : Зерцало, 2003. – С. 159–400.
2. Иеринг Р. Борьба за право / Иеринг Р. // Избранные труды : в 2 т. – СПб. : Юридический центр “Пресс”, 2006. – Т. I. – С. 13–435.
3. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підруч. / Скакун О. Ф. – К. : Алерта ; КНТ ; ЦУЛ, 2009. – 520 с.
4. Румянцев О. Г. Основы конституционного строя России / Румянцев О. Г. – М. : Юрист, 1994. – 288 с.
5. Гаврилов Н. И. Мера государственности демократического государства / Гаврилов Н. И. – К. : Наукова думка, 1997. – 116 с.
6. Шаблинский И. Г. Пределы власти / Шаблинский И. Г. – М. : Центр конституционных исследований, 1997. – 248 с.
7. Гражданское общество: истоки и современность / науч. ред. И. И. Кальной, И. Н. Лопушанский. – 3-е изд., перераб. и доп. – СПб. : Юридический центр “Пресс”, 2006. – 492 с.
8. Коркунов Н. М. Лекции по общей теории права / Коркунов Н. М. / предисл. д-ра юрид. наук проф. И. Ю. Козлихина. – СПб. : “Юридический центр “Пресс”, 2003. – 430 с.
9. Палиенко Н. И. Учение о существе права и правовой связанности государства / Палиенко Н. И. – Х. : Типогр. М. Зильберберг и С-вья, 1908. – 344 с.